

TERMINOLOGIJA IR DABARTIS

Jonas KLIMAVIČIUS

Lietuvių kalbos institutas

KĄ JABLONSKIS PADARĖ GEOGRAFIJAI IR KAS SU TUO DAROMA

Terminologijai malonūs Jono Jablonskio sukaktuviniai paminėjimai (Piročkinas 2000; Gedrimas 2000). Ką padarė Jablonskis terminai – nenaujas dalykas. Pirmiausia minėtini dar gyvi liudijimai (Žemaitis 1956; Žemaitis 1966; Šiksnys 1962). Ištakų liudijimų duomenys ir specialūs tyrinėjimai, nors nebaigt, labai reikšmingi. Bet tai dar ne viskas – reikia žvalgyti ir pojablonskinę to terminologinio vyksmo dalį, jį palaikyti ir stiprinti, nes kitaip gali išeiti geros pradžios negražus galas. Pojablonskinės kaštros gali ir turi liudyti jo sukurtos terminijos gyvenimą. O jis vėlgi neatsiejamas nuo tautos ir valstybės likimo – kaip ir Jablonskio darbai. Vienuoliktais metais po Jablonskio gyvos galvos Lietuvą vėl ištiko okupacija, tautžudystė (genocidas), valstybingumo praradimas, kalbinė prievara. Taigi liudijant pagal tai ir vertinti reikia.

Proga seniai brandintoms mintims pareikšti pasidarė tarsi netycia – tuo sukaktuviniu metu plūkiausi su parengtu nauju mokykliniu geografijos terminų žodyneliu. Iš Jablonskio terminologinių pamatų radau ten beveik griuvenas. Taigi atidėlioti niekaip nebegalima. Žinoma, ne tas žodynėlis pradėjo – ir geografijos mokslas, ir mokyklinė geografija, ir visokia verstinė geografijos kelionių literatūra savo terminija kartais nejučiomis, kartais ir jučiomis slydo į rusišką pakalnę. Geografijos terminografija buvo gana gausi, dalykiniai ir kalbiniai požiūriu ne be reikšmės ir mokslui, ir mokyklai. 1956 m. išėjo V. Guidelio „Geologijos ir fizinės geografijos terminų žodynas“ (red. Ch. Lemchenas; rusų–lietuvių kalbų, su lietuviška rodykle; 220 p.), peržiūrėtas Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Terminologijos komisijos [GirFGŽ]. „Šviesos“ (pedagoginės literatūros) leidyklos išleisti trys – du verstiniai ir vienas originalus: 1972 m. – S. Agapovo,

S. Sokolovo, D. Tichomirovo enciklopedinis „Geografijos žodynas“ (vert. V. Kvietkauskas, red. E. Subačienė), lietuviškais terminais papildytas vertimo redaktoriaus V. Gudelio, leidyklinėje anotacijoje skirtas mokiniams, o lietuviškojo leidimo pratarmėje – ir studenams, dėstytojams (272 p.) [GeogrŽ]; 1987 m. – A. Solovjovo, G. Karpovo „Fizinės geografijos žodynas-žinynas“ (vert. F. Ylevičienė ir J. Žukauskienė, vertimą recenzavo A. Laigonaityė, red. L. Junevičienė), redaguotas A. Basalyko (216 p.) [FizGŽŽ]; 1994 m. – S. Vaitekūno „Enciklopedinis geografijos žodynas“ (red. S. Drabavičius), rekomenduotas Kultūros ir švietimo ministerijos (256 p.) [EncGŽ]. Né vienas šių trijų žodynų néra aprobuotas, išleistas nebuvo specialistų ir kalbininkų spaudoje plačiai recenzuotas. O norminimo problemą, taip pat prieštaravimą tarp šių žodynų yra. Lietuvių kalbos tyra pagrįstai didžiuojasi, kad pagrindiniai geografijos terminai gerokai sulietuvinti Jablonskio. Bet darbo tésegams po kelių dešimtmečių Jablonskio kompaso stigo, juos veikė kiti orientyrai. Ir po 10 Nepriklausomybės atgavimo metų net mokslininkams nelengva išsamoniinti, kad sovietmečio dešimtmečiais tarptautinių žodžių vartojimu lietuvių kalba artėjo prie rusų kalbos.

Pagrindinė Jablonskio geografijos terminijos naujādara sutelkta 1918 m. Rygiškų Jono „Mūsų žodynelyje“: *dienovidinis, pusiaujas, ašigalis, atogrąža, žemynas, ledynas, ugnikalnis, akiratis*. Tik *ugnikalnis* ir *vandenynas* – jau ir Jablonskio verstame 1906 m. S. Mečiaus „Trumpane Žemės aprašyme“ (Piročkinas 2000 11: 16). Tai matyti ir iš LKŽ duomenų.

Jablonskio terminų likimą, požiūrių į juos gana gerai parodo lietuviški tarptautinių žodžių žodynėliai ir žodynai.

Gera pradžia yra jau 1907 m. Jurgio Šlapelio SNŽŽ. Be sinonimų ir be jokio aiškinimo yra *vulkanas* – *ugnikalnis*. Vadinas, tvirtai priimtas Jablonskio lietuviškas terminas. Galima tik apgailestauti, kad tais pačiais 1907 m. J. Ambraziejaus „Lenkiškai-lietuviškai-rusiškas žodynas“ teikia variantą *ugniakalnis* (su netinkamu jungiamuoju balsiu), kuris paskui kartotas dar keliuose žodynouose (LKŽ XVII). Toliau: *oceanas, oceanas* – *vandenynas*, *didžjūris*, *didelės marios*. *Didelės marios* laikytina aiškinimu, o ne atitikmeniu. *Didžjūris* LKŽ II nefiksuotas, bet yra *didjūris* – jau J. A. Pabrėžos, vėliau A. Lelio, taip pat

didmaris – L. Ivinskio, *didžmaris* – 1884 m. „Aušros“, *didmarė* – kitų raštų. Sinonimai apskritai nereikalingi, o šie dėl nepakankamo distinktyvumo negali prilygti Jablonskio *vandenynui*. *Vandenynas* 2. „gau-sus vandens telkinys, didelis vanduo, vandenys“ LKŽ XVIII pateikiamas, nors su atsargia pažyma *nj.*(?), iš tarmių (Griškabūdis, Pagėgiai, Marijámpolė, Alytūs, Tverēcius). Beje, iš Jablonskio tėviškei Griškabūdžiu artimų vietų – Slavikų, Lekėčių fiksotas ir *sniegynas* 1. „didelė sniego masė; sniego nuklotas laukas“ (LKŽ XIII). Rodus, būtų tiesus kelias prie žemyno, bet dar ne: *kontinentas* – *kietžemis*, *didelis kietos žemės plotas*. *Kietžemis* yra taip pat A. Lelio „Lietuviškos ir angliskos kalbų žodyne“ (III pap. leid., Chicago, 1915): *kietžemis* – *continent* (bet ir *kontinentas* – *continent*), *continent* – *kontinentas*, *sausžemis*, taip pat *terra firma* – *sausžemis*, *kietžemis*. *Sausžemis* pirmą kartą pavartotas (LKŽ XII) M. Miežinio „Lietuviszkai-latviszkai–rusiskame žodyne“ (Tilžė, 1894): *sausžemis* – *sauszeme* – *ląd* – *mamepuk*. SNŽŽ *tropikai* – *grīžračiai*; *tropikų šalis*, *tropikališkas kraštas* – *tropikų arba grīžračių kraštas* – *šiltasai kraštas*; *grīžračiai arba tropikai* – „ruožai aplink žemę, abipusi ekvatoriaus, ligi kurių saulė prieina žiemos ir vasaros saulėgrīžoje. Tarp abiejų grīžračių ištisus metus esti karštas oras“. *Grīžratis* vartotas ir A. Lelio lietuvių–anglų kalbų žodyne: *grīžratis*, -*čio* – *tropic* (ir *tropikas* – *tropic*), *tropic* – geogr. *grīžratis*, *tropikas*, susijęs su reikšme „*Grīžulo ratai*“, A. Tatarė, V. Kudirka (*grīžratis* Plókščiai), o plačiausiai „*Grīžulo ratų*“ reikšme vartojoamas *grīžoratas* Sintautaĩ, Raséiniai, Kvédarna, Kaštiniénai, Priekulė (*grīžoratas* Gargždaĩ), taip pat *grīžo ratas* Tilžė, *grīžo vežimas* Šilutė, *grīžulo* (*grīžulo* Dūsetos, Salāmiestis) *ratai* Šeduvà, *grīžulo ratai* Kudirkos Naūmiestis, *grīžalo ratai* Grūžiai, *grīžinio ratai* Geistaraĩ (atitinkamai *grīžulas* / *grīžulas* F. Kuršaičio žodynas, *grīžalas* / *grīžalas* Betýgala, *grīžas* 1. / *grīžas* F. Kuršaičio žodynas – „vežimo grēž(ioj)imo įtaiso strypas, prie kurio kinkomas arklys“) LKŽ III. Šlapeliui į tarpautinių terminų lietuvinimo aktyvą įrašytina ir *saulėgrīža* – *grīžračių straipsnyje* pasislėpusi, atskirai žodynėlyje neiškelta (nėra nei *solsticijos straipsnio*). J. A. Pabréža *tropiką* motyvavo *solsticija* – *saulgrīžvieta* (LKŽ XII). SNŽŽ *gletčeras* – *ledynas*, dideli ledo plotai ant aukštų kalnų, kurie palengvėlio šliaužia pakalnio“. *Ekvatoriui*, *meridianui* ir *horizontui* Šlapelis atitikmenų nepateikia, tik aiškinimus:

ekvatorius – „tariamasai ruožas aplink žemę, kuris dalija žemės paviršių į žiemių ir pietų pusiaužemius“, *meridijanas* – „tariamoji linija, kuri eina žemės paviršiu nuo vieno poliaus į antrą“, *horizontas* – „visas žemės plotas, lig padangių, kolai matosi akimis“. *Polius*, nors, kaip tik ką matėme, vartojamas, neturi žodynėlyje nei atitikmens, nei aiškinimo.

Nors dar lieka kai ką specialiai aiškintis, tikslinti (tai ne šio straipsnio tema), jau dabar reikia pažymeti Šlapelio žodynėlio (apie pusę – tarptautinių žodžių, apie pusę – barbarizmų, visokių skolinių atitikmenų, šiaip bendrinės kalbos dar gal nesuprantamų lietuviškų žodžių) aiškią lietuvinamają kryptį – ne tik Jablonskio, ne tik kitų pirmatinkų ar bendražygių lietuviškų naujažodžių teikimą, bet kartais ir jo paties pastangas. Vélesni žodynėliai ir žodynai tik kai ką bepridėjo, net trypčiojo vietoje, nežengė toliau kiek buvo galima ir kiek reikėjo.

1923 m. slapyraidinis STŽŽ (vien tarptautinių žodžių) teikia *meridijanas* – *dienovidinis*, bet ir aiškinama – „žemės globusas padalytas į 180 skritulių, kertančių abu ašigaliu ir <...>“ (*polius* nejdėtas). Dažniausiai tenkinamasi vien atitikmenimis: *horizontas* – *akyratis*, *paralelė* – *lygiagretė*, *vulkanas* – *ugnikalnis*; *okeanas* (*oceanas*) dar turi du – *jūros*; *vandenynas* (tai žingsnis atgal); taip pat *kontinentas* – *sausuma*, *žemė*, bet dar nėra čia *žemyno*. *Ekvatorius* tik aiškinamas – „žemės rutulio vidurinė juosta, karščiausia vieta“, *pusiaujo* dar nėra.

1924 m. J. Norkaus SNŽŽ (lietuviškų žodžių – apie 6 proc.) *kontinentas* – *žemynas*, *sausuma*; *horizontas* – *akiratis*, „tas žemės plotas lik padangių, kurį matai akimis; tik matomi toli pakraščiai, kur žemė lyg susieina su dangumi; mokslo arba žinių ribos“. O žodžių *ekvatorius*, *meridianas*, *okeanas*, *paralelė*, *polius*, *tropikai*, *vulkanas* nėra. Ar tai reikštų, kad jie jau nebeaktualūs – kad pakaitai jau priimti, išgyvenę? Jablonskio pastangomis lietuviškais pakeistų matematikos terminų nebuvimas žodynėlyje tokią prielaidą daro bent kiek tikėtiną.

1936 m. plačiame TŽŽ jie pateikiami nevienodai: vieni – tik su atitikmenimis: *ekvatorius* – *pusiaujas*; *okeanas* – 1. *vandenynas*; *vulkanas* – 1. *ugnikalnis*; *paralelė* – *lygiagretė*; *sugretinimas*; *sulyginimas*; kiti – dar ir su aiškinimais: *horizontas* – *akiratis*, „tariamoji linija, jungianti žemę su dangaus skliautu“; *kontinentas* – *žemynas*, „stambi sau sumos dalis, kurią iš visų pusų supa jūros ir vandenynai“; *meridianas*

– *dienovidinis*; „vaizduojamoji ilga kreiva linija, einanti per abudu žemės rutulio ašigalius ir kertanti pusiaujį stačiu kampu; <...>“; *polius* – 1. žemės ašigalis; „tariamasis žemės ašigallo galas“; *tropikai* – 1. atogrąžos, „geografinio platumo linijos, einančios lygiagretiškai per $23^{\circ} 28'$ į pietus ir į šiaurę nuo pusiaujo“; 2. „tarp tų linijų žemės plotai“, *atogrąžų kraštai*; *glečeris* ž. *gletčeris* – *ledynas*, „kuris pamažu slenka nuo kalnų viršūnių į pakalnę“.

Pirmojo pokarinio – 1951 m. TŽŽ pateikimas panašus, tik lietuviškas atitinkmuo kartais išskiriamas spaudmenimis: *ekvatorius* – *pusiaujas* – 1) „mintyse išvedamas Žemės rutulio paviršiuje apskritimas vienodai atstu nuo abiejų Žemės polių; <...>“; 2) <...>; *meridianas* – *dienovidinis*, <...>; *okeanas* – 1) *vandenynas*, <...>; *glečeris* – *ledynas*, <...>; bet neišskirta: *kontinentas* – *žemynas*, <...>; *polius* – 1) *ašigalis*, <...>; *solsticija* – astr. *saulėgrīža*, <...>; *vulkanas* – *ugnikalnis*, <...>. *Tropikų* atitinkmuo keistai nukištas į patį galą: *tropikai* – 1) „du įsivaizduojami ratai, lygiagrečiai dangaus pusiaujui ir atitolę nuo jo per $23^{\circ} 27'$ (...), kuriose solsticijų (saulės stovėjimų) dienomis yra Saulė“; 2) „šalys, esančios tarp tropikų ir turinčios karštą klimatą“, *atogrąžos*; nors *tropinis* – 1) *atogrąžinis*, esąs tarp *tropikų*; <...>. *Paralelė* – tik 1) geom. *lygiagretė*, <...>, o 3) geogr. – „kiekvienas iš mintyse ant Žemės rutulio išvedamų apskritimų, <...>“. *Horizontas* – 1) *akiratis*, <...> (regimas h.), bet 2) <...> (tikras h.), tik 6) *akiratis*; *horizontai* – (ateities) perspektyvos. Pažymėtinas prieštaragingumas: nors *polius* – 1) *ašigalis*, bet *ekvatoriaus* aiškinime – *polius*, o ne *ašigalis*; nors *solsticija* – astr. *saulėgrīža*, bet *tropikų* aiškinime – *solsticijos* (saulės stovėjimai). *Ekvinokcija* – be atitikmens.

1969 m. TŽŽ kokios nors esminės pažangos nematyti. Tik *paralelė* – 2) geogr. *lygiagretė* – <...>. Netgi žengta atgal – pridėta nereikalingų aiškinimų: *vulkanas* – „geologiniai dariniai“, *ugnikalniai*, atsirandantys <...>; *solsticija* palikta jau be atitikmens. Nė vienu atveju nepavartota pažyma *psn.*, pirmą kartą lietuviškų tarptautinių žodžių žodynų istorijoje įsivesta šiame leidime (nepridėta net prie *basketbolo*, apskritai tokiaame žodyne nepateiktino).

1985 m. TŽŽ esminio pagerėjimo irgi nėra. Be aiškinimų pateikta tik *kontinentas* – *žemynas*, *okeanas* – *vandenynas*, *polius* – 1. geogr.

ašigalis, bet 2. astr. – be *ašigalio*; *paralelės* geografinės reikšmės net nėra (tik 2. geom. *lygiagretė*). Šiame žodyne, be pažymos *psn.*, įsivesta ir *ntk.* (t. y. neteiktina), bet tos pažymos nei pavartotos šiais atvejais (kaip kad *aisbergas* ntk. – *ledkalnis* – <...>), nei iš viso paaiškinta jų paskirtis ir vartosena. I priekį pasistūmėjo tik *horizontas* – 1. *akiratis* (bet 6. „žinių, idėjų, galimybių ir veikimo platumas, perspektyvos“ – be *akiračio*).

1999–2000 m. TŽŽ žengtelėta į priekį: *okeano*, *glečerio* nėra – matyt, kaip nereikalingų; b e a i š k i n i m ū sinonimiškai pateikiami: *tropikai*, *atogrąžos*; *solsticija*, *saulėgrīža*; *kontinentas*, *žemynas* (bet *kontinentinis*: 1. *žemyninis*, susijęs su žemynu, kontinentu, pvz., -ės *nuogulos* – <...>; -is *klimatas* – <...>; -is *šlaitas* – <...>); taip pat *polius*: 2. astr., geogr. *ašigalis*; kaip lygiaverčiai, bet su aiškinimais pateikiami: *meridianas*, *dienovidinis* – <...>; *ekvatorius*, *pusiaujas* – <...>; *vulkanas*, *ugnikalnis*: 1. <...> (nors 2. -ai dgs. astr. „planetoose ir jų palydovuose veikiantys ir užgesę *ugnikalniai*; <...>“); *ekvinokcija*, *lygiadienis* – <...>; *horizontas*: 1. *akiratis* – <...> (nors 7. prk.: a) „žinių, idėjų apimtis“, *akiratis*, <...>); *paralelė* ir šiame žodyne neturi geografinės reikšmės (tik 1. geom. *lygiagretė*). Kalbamų žodžių atžvilgiu nė karto nepanaudota vartojimo pažyma *ntk.*

Ir šiame – kaip visuose ankstesniuose tarptautinių žodžių žodynose – nei kokiui leksikografinės technikos būdu, nei kokiui bendru nurodymu skaitytojui ir minties neduodama, kad lietuviškas atitikmuo būtų ar galėtų būti arba tolygus su tarptautiniu, arba net teiktinesnis už jį. O kadangi tarptautinių žodžių žodynose pirmasis yra tarptautinis žodis, o atitikmuo – tik po jo, tai skaitytojui automatiškai įteigiamas, kad ir kalboje atitikmuo – tik antrinis, pagalbinis, menkesnis.

Niekuo neišskiria ir mokyklinis tarptautinių žodžių žodynas, nors pedagoginiai tikslai, rodos, turėtų būti jam privalomi. 1995 ir 1998 m. MTŽŽ be aiškinimų pateiktos poros: *ekvatorius* – *pusiaujas*, *kontinentas* – *žemynas*, *okeanas* – *vandenynas*, *paralelė* – 2. *lygiagretė*, *vulkanas* – *ugnikalnis*; su aiškinimais: *ekvinokcija* – *lygiadienis* (...), *solsticija* – *saulėgrīža* (...), priešinga tvarka: *horizontas* – 1. <...>, *akiratis*, *meridianas* – <...>, *dienovidinis*; atitikmuo – tik aiškinimo tekste: *tropikai* – „*atogrąžų* juostos, esančios ties *atogrąžų* lygia-

gretėmis“ (iš esmės – *idem per idem*); be lietuviško atitikmens: *polius* – 2. „stipriausio reiškimosi vieta“: *šalčio polius; glečeris* – „slenkantis nuo kalnų ledynas“.

Mokykla (net gimnazija) vis dar neturi bendrinės kalbos moko-mojo žodyno (nors yra mokyklinių frazeologijos, sinonimų, antonimų žodynų), bet tarptautinių žodžių žodyną jau turi! Mokykloje kartojasi bendroji situacija – didelio TŽŽ visuomenė sulaukė jau 1936 m., o bendrinės kalbos žodyno – tik 1954 m. (DŽ₁). Ne tik pats MTŽŽ, bet ir jo „Pratarmė“ vienpusiškai kreipia mokinius ir mokytojus į tarptautiskumą, o ne į lietuviškumą, net ne į pusiausvyrą. „Pratarmeje“ pabrėžiama galimybė per tarptautinius žodžius „jisilieti į pasaulį vienijančiu reiškiniu aplinką“ (MTŽŽ 1998: 3), kad „mokslas, būdamas bendras visam pasauliui, labai dažnai vartoja terminams tuos pačius žodžius“ (MTŽŽ 1998: 3). O lietuvių kalba pristatoma tarsi nevisavertė – „nuo senų laikų valstiečių kalba“ (MTŽŽ 1998: 3). Mes čia matysime, kad valstiečių žodis *pusiaujas* puikiausiai tinkta kaip *ekvatoriaus* pakaitas, ir tokią pavyzdžių galybę. Bet MTŽŽ apie tai nieko nesako. Žodyno tikslas nusibrėžtas siauras, vienpusiškas – „padėti išsiaiškinti tokį populiariausią žodžių reikšmes“ (MTŽŽ 1998: 3). Ypač neapgalvotai, neatsargiai pasakyta, kad gimtoji kalba, jei ir kuriasi savų terminų, tai tik „greta perimamų tarptautinių žodžių“ (MTŽŽ 1998: 3), ir jų vertė – „valstietiška“: „Mokslo kalboje dažniausiai vartojamas tarptautinis, o šnekantis sakomas lietuviškas“ (MTŽŽ 1998: 4) – taip tikrai yra buvę, bet nebéra: dabar sakoma tarptautiskai net daugiau negu rašoma. Tik „kartais tarptautinis žodis visai išstumiamas“ (MTŽŽ 1998: 4) lietuviško, pavyzdžiui, *lakūnas* jau, o ne *aviatorius*. Bet „Pratarmės“ autorius nežino, kaip dabar *lakūnq* stumia *pilotas*. Kalbant apie stilistiką, irgi duodami neteisingi, lietuviškiems žodžiams nepalankūs patarimai: „*nesqmonė* yra šiurkštoko stiliaus žodis, todėl jo vengiama mandagiai kalbant“ – tada jau *nonsensas!* (MTŽŽ 1998: 4).

Tačiau DŽ₃ ir DŽ₄ *nesqmonė* nėra niekaip stilistiškai žymėta ir aiškinama lietuvišku žodžiu – „beprasmybė“, ne taip kaip DŽ₁ – „absurdas, beprasmybė“, DŽ₂ – „beprasmybė, absurdas“. K. Būgai ir J. Balčikoniu *nesqmonė* nebuvo šiurkštystė ar nemandagybė: *Šiandien nebepadoru skelbtis su tokiomis nesqmonėmis* K. Būga. *Jis mane*

gražiai pavaišino ir pastebėjo, kad mano akys visai nurimusios ir kalboj nėra jokių nesąmonių J. Balčikonis (LKŽ VIII). Stasio Šalkauskio žodyne „Bendroji filosofijos terminija“ (1937, 1938), svarstytyame Lietuvių kalbos draugijos Terminologijos sekcijoje, *nesąmonė* – pranc. *absurdité, non-sens*, vok. *Unsinn*, rus. *бесмыслица* yra terminas (S. Šalk R II 164). P. Skardžius savo knygoje „Lietuvių kalbos žodžių daryba“ (1943) *nesąmonę* laiko naujadaru (Skardžius 1996: 590), tačiau tai nėra visai tikslu. Gal tik sąlygiškai *nesąmonė* laikytina ir priešdėlio *ne-* vediniu (LKG I 1965: 428). Tikslus formos suderinimas su *sąmonė* gali būti antrinis – *nesąmonė* veikiausiai yra raštų variantas, atsi- radęs pagal tarmių variantus: *nesąmonis* A. Juškos žodynas (plg. ir bdv. *nesąmonus* – ne tik 1. „neprotinas, neapgalvotas“, bet ir 2. „ne- sumanus“ F. Kuršaičio žodynas), *nesąmanis* A. Juškos žodynas, A. Juš- kos dainynas, *nesuomonė* Naumiestis, *nesuomonis* Serėdžius, *nesuo- manis* A. Juškos žodynas (LKŽ VIII). Kad *nesąmonė* nėra veidrodi- nis *sąmonės* atspindys su neiginiu, aiškiai rodo semantikos skirtumas – greta *nesąmonės* niekaip netinka reikšme „beprasmiskas“ bdv. *ne- sąmoningas* (buvo ēmęs reikštis, bet J. Šukys radio valandėlėje pa- grįstai supeikė).

O *nonsenso* kėlimas MTŽŽ aiškiai kertasi su DŽ₃ ir DŽ₄ reko- mendacija: *nonsensas* – žr. *nesąmonė* (DŽ₁ ir DŽ₂ *nonsensas* – „be- prasmybė, nesąmonė“).

Neseniai išėjęs 7000 dažniausiai vartojamų žodžių „Lietuvių kalbos aiškinamasis žodynas“ (viršelyje – „Aiškinamasis lietuvių kalbos žodynas“, sudarytas Aldonas Mackevičienės. – V., UAB „Gimtinė“, 2001, 512 p.) – „pirmas lietuviškas tezauras su sinonimais ir antoni- maism“ (ŠA 2001 36 11) – gal galėtų iš dalies užkišti mokyklinio aiški- namojo žodyno spragą. Tačiau jo „Pratarmėje“ nei apie paskirtį, nei apie sinonimų atranką ir sinoniminių terminų norminamajį pateiki- mą nėra nė žodžio. Mūsų aptariami terminai pateikiami nevienodai: *dienovidinis + meridianas* (tokia sinonimų pateikimo technika), *ly- giagretė* (tik „lygiagreti tiesė“) + *paralelė* (iš kur?! – J. K.); *ašigalis + polius*, bet *ekvatorius + pusiaujas; atogrąžos + tropikai; ugnikalnis + vulkanas; akiratis + horizontas, o horizontas + → akiratis; vandenynas + okeanas, didžūris knyg., o okeanas + → vandenynas; žemynas + kontinentas – vandenynas* (tokia antonimų pateikimo technika); *ledyno* (ir

ledkalnio) nėra; *saulėgrąža* 1. + 1. *solsticija*, o *lygiadienio* (ir *ekvinokcijos*) nėra [*nesqmonė* + *absurda*, *nonsensas*, *beprasmybė*, o *absurda* + → *nesqmonė*; *beprasmis* + *beprasmis*, *tuščias*, *absurdiškas* – *prasminges*; *tuščias* 4. + → *beprasmis*; *absurdiškas* + → *beprasmis*]. Visiškai nuskriaustas *pusiaujas*; per daug iškeltas *oceanas*. Griežčiausių norminamosios pažymos *ntk.* = žodyne nėra. Siek tiek pasižiūrėjus į kitų tarptautinių žodžių pateikimą, matyti nepagrįsta pirmenybė jiems prieš lietuviškus, nors šiaip atitikmenų nešykštima.

Ypatingą vietą tarptautinių žodžių lietuviškųjų atitikmenų naujadaros vyksme tiek dalykiškai, tiek specialiai paskirtimi užima Prano Skardžiaus LTŽA (1973). Tiesa, knyga išleista Čikagoje, Lietuvoje perspausdinta tik 1998 m. (Skardžius 1998: 425–507). Tai ne koks tarptautinių žodžių žodynas, bet specialus lietuviškos leksikos diegimo ir ugdymo darbas. Tačiau jo „Pratarmėje“ tikslas nusakomas ir siaurai, ir ne visai aiškiai – noras padėti tiems užsienio lietuviams, kurie „nori prisiminti lietuviškus žodžius, kurių vietoj vis dažniau vartojami tarptautiniai žodžiai“ (Skardžius 1998: 433). *Atitikmenų* ir *pakaitų* skyrimo čia nematyti. „Pratarmėje“ ir „Ivade“ operuojama tik *naujadarų* ir *pakaitų* terminais arba pasakymu *vartojami* vietoj. Tačiau iš pavyzdžių specialistui aiškiai matyti, kad tai yra vienais atvejais tarptautinių žodžių atitikmenys – sinonimai, kitaip – visiški pakaitai. Bet ar matyti paprastam vartotojui? Beje, prie naujadarų skiriame ir atvejai, kai „iš žmonių (liaudies) kalbos paimti žodžiai ir jų reikšmės suspecialintos“ (Skardžius 1998: 435), bet tarp pavyzdžių – ne tik *aprankė* (LKŽ I₂ duomenimis, „suspecialinta“ jau P. Ruigio ir F. Kuršaičio žodynose), *lygmuo* (LKŽ VII duomenimis, vartota nuo J. Bretkūno iki F. Kuršaičio), *spaustuvė* (LKŽ XIII duomenimis, iš gyvosios kalbos – tik *sūrių spaustuvė* Marijámpolė, įvairiomis reikšmėmis – nuo seniausių raštų, o kalbamaja „spausdinimo įmonės“ reikšme – jau K. Sirvydo žodyne), bet ir ... *rašyba* (Skardžius 1998: 435–436). Skardžius skiria tik: „placiai įsigalėję“ ir „rečiau vartoja mi“ (Skardžius 1998: 436). Neblogą atsvarą duoda tik LTŽA antroji dalis – lietuviškų atitikmenų rodyklė, kurioje jau tarptautiniai žodžiai atsiduria antroje – tarsi atitikmenų vietoje.

Iš rūpimų žodžių šiame Skardžiaus darbe nežinia kodėl nėra *vulkano*, *ekvinokcijos*, *solsticijos*; tik su atitikmeniu pateikiamas *oceanas*

– *vandenynas*; visi kiti – ir su aiškinimais (aiškinimas – pirma, atitikmuo – paskui); *ekvatorius* – <...>; *pusiaujas*; *glečeris* – <...>; *ledynas*; *horizontas* – <...>; *akiratis*, *akiplotis*; *kontinentas* – <...>; *žemynas*; *meridianas* – <...>; *dienovidinis*; *polius* – <...>; *ašigalis*; *tropikas* – <...>; *atogrąža*; o *paralelė* – <...>; *lygiagretė* yra tik geometrijos. Lietuviškų atitikmenų teikimas po aiškinimų, o ne priešingai, autoriaus tikslui – leksikos lietuvinimui tikrai nepadeda.

Įdomu, kad tarp 85 žodžių, apie kuriuos sakoma – „jau prieš karą plačiai įsigalėję“, yra didžuma mūsų kalbamųjų – *akiratis*, *ašigalis*, *atogrąža*, *ledynas*, *pusiaujas*, *ugnikalnis*, *vandenynas* (Skardžius 1998: 436).

Dabar jau galima apibendrinti, kad jokiame lietuviškame TŽŽ, net LTŽA nėra nė mažiausio nurodymo, kas yra tie tarptautinių žodžių atitikmenys, kokia jų paskirtis, juoba nėra *atitikmenų* ir *pakaitų* skyrimo. Jokio leksikos norminimo, kalbos ugdymo tikslų lietuviški TŽŽ nėra specialiai sau kėlę – vien aiškinamajį. Per aiškinimus tarptautiniai žodžiai dar labiau, dar sparčiau plito. Žinoma, kalbai būtini turėjo plisti, bet plito be skirtumo visi, nes nesirūpinta jo daryti. Nei kalbininkų, nei terminologų nekalbininkų, matyt, dar nesuprasta (ne-retai gal nė nepagalvota), kad iki 1954 m. – iki pirmojo norminio bendrinės kalbos žodyno, beje, labai netobulo, bendrinės kalbos vartotojų leksiniai poreikiai buvo tenkinami labai vienpusiškai – daugiausia tarptautinių žodžių žodynais ir žodynėliais (neskaitant dvikalbių). Kaip daryta – tokie vaisiai. Tarptautinių žodžių dar gausino sovietizmo nuostata, kad proletarinei kultūrai būtini *internacionalizmai* (juk šitas žodis jau buvo ēmęs stumti įprastinį terminą *tarptautiniai žodžiai*). Nepriklausomybės dešimtmečiu naujiesiems tarptautiniams žodžiams – tikriems, dažniau tariamiems – šiokį tokį užkardą padarė Valstybinė lietuvių kalbos komisija Nutarimu Nr. 42 „Dėl nevartotinų naujujų svetimybų sąrašo“, vėliau įtraukto į bendrą Didžiųjų kalbos klaidų sąrašą (LKKN 1998: 130–132); pažymėtinas vieninas specialus darbas – VKNS 1998, taip pat plati terminografija, gausūs straipsniai. Rezultatų yra, bet nepakanka, lemiamo lūžio nėra.

Dabar pasižiūrėkim, kas darësi beveik pussimtį metų norminamojoje leksikografijoje ir geografijos (taip pat gretimoje) terminografijoje. Sunku pasakyti, katra pusė katra daugiau rėmësi. DŽ₁ 1954

ir GirFGŽ 1956, pirma, yra beveik bendralaikiai, antra, mūsų kalbamu atveju – beveik viena: GirFGŽ autorius V. Gudelis yra DŽ₁ konsultantas: „Žodyną ruošiant ir korektūrą skaitant konsultavo kelioli ka atskirų sričių specialistų: <...> moksl. bendlr. J. [=V. – J. K.] Gudelis <...>“ (DŽ₁ 1954: IV), o GirFGŽ „peržiūrėjo Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Terminologijos komisija“ (GirFGŽ 1956: 2). DŽ₃ 1993 ir EncGŽ 1994 irgi beveik vienalaikiai, tačiau be ryšio. Žinotina, kad DŽ₁ bent kalbininkų nebuvo labai vertinamas, nebuvo jo aklai laikomasi, o tada nesilaikymo gali būti (ir būdavo) ir pagrįsto, ir nepagrįsto, savavališko. Lietuviškos leksikos ugdymo požiūriu DŽ iš esmės nesiskiria nuo TŽŽ – kalba tik apie tarptautinių žodžių déjimą į žodyną (DŽ₁ 1954: VI; DŽ₂ 1972: V; DŽ₃ 1993: VII), o apie jų atitikmenų ir pakaitų pateikimo tvarką nieko nesako.

Jablonskis geografijai davė lietuvišką terminą *dienovidinis*. Soviečius lenkė prie *meridiano* – mat rusams rusiško žodžio niekas nedavė, o proletarinė kultūra buvo palanki internationalizmas. Didžiausias antijablonskinis veiksmas, deja, padarytas norminamiosios leksikografijos – DŽ₁ 1954 ir DŽ₂ 1972 abu pateikia kaip visiškai lygiaverčius: *dienovidinis* – „išsivaizduojama linija, einanti per žemės rutulio polius [! – J. K.] ir statmenai kertanti pusiauja“; *meridianas* DŽ₁ (labai panašiai DŽ₂); o *meridianas* – „išsivaizduojama linija, kuri eina per žemės rutulio ašigalius, tiesiu kampu kirdama pusiauja“ DŽ₁ (labai panašiai DŽ₂); *dienovidinis*. Geografijos terminografija netgi lietuviškesnė – GeogrŽ 1972 ir EncGŽ 1994 pirmenybę teikia savam žodžiui (bet spaudmenimis išskiria tarptautinį: *dienovidinis*, *meridianas*; o *meridianas* – žr. *dienovidinis*). Galima pridurti, kad M. Mikalajūno „Rusų–lietuvių kalbų meteorologijos terminų žodynės“ ir „Astronomijos žodynas“, sudarytas Antano Juškos, eina skirtingomis kryptimis: *меридиан* – *meridianas*, *dienovidinis* MeteorŽ 1975; *dienovidinis*, *meridianas* ir *dangaus dienovidinis*, *dangaus meridianas* AstrŽ 1984. DŽ₃ 1993 pirmenybę teikia lietuviškam terminui: *meridianas* – žr. *dienovidinis*, nors tarptautinio žodžio visiškai dar neatmeta.

Lygiagretė į geografiją visai dėsningai atėjusi iš geometrijos. Rygiškių Jono „Mūsų žodynėlyje“ yra tik bdv. *lygiagretis*, tė ir jo abstrak-

tas *lygiagretumas* (viskas su geometrijos iliustracija). Deja, kaip geografinios terminas net nefiksuota LKŽ VII. Taip yra ir DŽ₁ – *lygiagretė* 1. „tiesė, kuri guli vienoje plokštumoje su kita tiese ir su ja nesiekerta“; *paralelė*; o geografijai teikiama *paralelė* 3. „išsivaizduojamoji lygiagreti su pusiauju žemės rutulio linija“ (1. geom. „tiesė ar plokštuma, lygiagreti kitai tiesei ar plokštumai“; *lygiagretė*). DŽ₂ *lygiagretė* – irgi 1. „tiesė, <...>“, bet be sinonimo *paralelė* aiškinime (nors žodynė yra ir *paralelė* 1. geom. „<...>“; *lygiagretė*); o geogr. – *paralelė* 2. GeogrŽ – *lygiagretės, paralelės, o paralelės* – žr. *lygiagretės*, EncGŽ – tik *lygiagretės, paralelės*. MeteorŽ *паралель – паралелé, lygiagretė, AstrŽ – lygiagretė, paralelė, taip pat dangaus, arba paros, lygiagretė; Žemės, arba geografinė, lygiagretė*. DŽ₃ pirmenybę teikia lietuviškam terminui: *paralelė* 3. geogr. žr. *lygiagretė* 2 (o *paralelė* 2. ntk. = *lygiagretė* 1). MatŽ 1994 teikia lietuvišką terminą *lygiagretė* (o *paralelė* – žr. *lygiagretė*), taip pat *lygiagretainis* (o *paralelogramas* ntk. – žr. *lygiagretainis*), nors šioje mikrosistemoje yra ir neišvengiamų tarpautinių – *paralelizmas, paralelizuojamumas, paraleloedras, paralelogonas, paralelotopas*. Toks pagal kilmę įvairialyčių terminų – lietuviškų ir tarptautinių – sambūvis mikrosistemoje yra visai išprastas, nor malus reiškinys.

Terminus šitaip jaukiant, visada nukenčia lietuviški, o tada atsintinka visai negerų dalykų. Štai mokslų daktaras parašo laikraščiu *meridianas*, laikraštis imasi lietuvinti, bet pavartoja ne reikiamą paiką *dienovidinis*, o jo antonimą *lygiagretė*: <...> buvo susitarta *Žemės paviršių lygiagretėmis (meridianais)* kas 150 padalyti į 24 juostas. Nulinė juosta yra tarp 7,5° lygiagretės į rytus ir 7,5° lygiagretės į vakarus nuo Grinvičo LA 1998 212 5 (atitaisymas – 213 5).

Jablonskis geografijai davė pritaikęs gyvosios kalbos (tarmių) žodį *pusiaujas* (plg. *pusiaujas* 1. „juosmuo“, taip pat *pusiaujis, pusiaujus* ir nelinksniuojamas daiktavardis ³*pusiau* LKŽ X). Rusai rusiško neturi, todėl vadinamoji dvikalbystė, t. y. gimtosios kalbos teisių ribojimas, lenkė prie *ekvatoriaus*. DŽ₁ ir DŽ₂ abu pateikia kaip lygiaverčius: *pusiaujas* 2. geogr. – <...>; *ekvatorius, o ekvatorius – pusiaujas*. GeogrŽ pirmenybę teikia *pusiaujui*, bet prie *pusiauko* dar prideda ir *ekvatorinę juostą* (kur tarptautinis žodis, tai greičiau ir lietuviško kilminko – *ekvatoriaus juosta* nelieka), o EncGŽ jau abu -inai: *pu-*

siaujinė juosta, ekvatorinė juosta. FizGŽŽ dar ekvatorius – žr. pusiaujas, bet jau ekvatorinė juosta, pusiaujo juosta; ekvatorinis klimatas, pusiaujinis klimatas, jau tik ekvatoriniai miškai, ekvatorinis oras. MeteorŽ ękvamop – ekvatorius, pusiaujas, AstrŽ – pusiaujas, ekvatorius; dangaus pusiaujas, dangaus ekvatorius; Galaktikos pusiaujas, Galaktikos ekvatorius. Pašlijusio norminimo galutinai nesutvarkė ir DŽ₃ – pusiaujas 2. geogr. <...>, bet ir ekvatorius – geogr. pusiaujas.

Jablonskiui gal nepasitaikė subekvatorinis. Žodį pāpusiaujė (*papusiaujės sritis*) yra padarės A. Vireliūnas (LKŽ IX). Kadangi dktv. subekvatorius iš tikrujų nėra, labiau reikėtų žodžio *priepusiáujinis*, jis ir lengvesnis. Tačiau jei mes, nuolankūs Jablonsko garbintojai, bet neretai nelabai ištikimi ir nekūrybiški jo mokiniai, šito žingsnelio nežengsim, tai ir *pusiaujui* pavojuj.

Jablonskis geografijai pritaikė gyvosios kalbos žodį *ašigalis* (*ašigalis* 1. „ašies galas“ Dūsetos, Daūgailiai – LKŽ I₂). Rusų kalba rušiško neturi, todėl *ašigalis*, prieš karą, Skardžiaus nuomone, buvęs jau plačiai įsigalėjęs, po karo stumtas iš vartosenos. DŽ₁ *ašigalis* – 2. žemės polius, o *polius* – 1. žemės *ašigalis*, DŽ₂ *ašigalis* – 2. žemės *polius*, o *polius* – 1. *ašigalis* – taigi niekaip nenorminama, nors nuo Jablonskio atsitraukta. GeogrŽ pirmenybė lietuviškam terminui: *ašigalis*, *geografinis polius*, EncGŽ taip pat – *ašigaliai*, *poliai*, AstrŽ – *ašigalis*, *polius*; *dangaus ašigaliai*, *dangaus poliai*; *Galaktikos ašigaliai*, *Galaktikos poliai*. Net MeteorŽ *poliūs* – *ašigalis*, *polius*: Žemės *ašigaliai*, bet jau *pasaulio polius*, *ekliptikos polius*; kas kita *magnetinis polius*, *ledo polius*, *šalčio polius* – *ašigallo* negali būti ten, kur nėra jo priešybės *pusiaujo*. DŽ₃ daromas skirtumas: *ašigalis* 2. geogr., astr. „*dangaus kūno ašies galas*“, o *polius* 2. „*stipriausio reiškimosi taškas, vieta*“: *šalčio*, *šilumos polius*, *ledų*, *vėjų polius*. Yra ir bdv. *ašigalinis*: *ašigalinė kelionė* DŽ₁, *ašigalinė naktis* DŽ₂, DŽ₃, nors yra ir *poliarinis* DŽ₃ (AstrŽ *polinė pašvaistė*, *polinis nuotolis* – nesusipratimas), taip pat *poliarininkas*, *poliaratis* DŽ₃ – sambūvis.

Jablonskis sukūrės davė geografijai terminą *atogrąža*. Bet rusai neturi rusiško, todėl ir lietuviškai per dvikalbystę pylési *tropikai*. DŽ pradžia nejablonskiška: *atogrąžos* – „šiltoji žemės juosta, iš abiejų pusiaujo pusią“; *dausos*; bet ir *tropikai* – 1. <...>, 2. ppr. dgs. <...>; *atogrąžos* DŽ₁ (labai panašiai ir DŽ₂). GeogrŽ irgi abejaip – *atogrąžos*.

žos, tropikai; atogrąžų juostos, tropinės juostos; tik atogrąžų klimatas, atogrąžų oras. FizGŽŽ, nors atogrąžos, tropikai, bet jau tropinė dykuma, atogrąžų dykuma; tropinės juostos, atogrąžų juostos; tropiniai miškai, atogrąžų miškai; tik tropiniai retmiškiai; tropinio oro masė, tropinis oras; tropinis klimatas; tropinių juostų dykumų zonas; tropinių juostų pusdykumės. Ir EncGŽ panašiai. MeteorŽ mponuk – tropikas, atogrąža, o AstrŽ – atogrąžos, tropikai; atogrąžiniai metai, tropiniai metai; atogrąžinis mėnuo, tropinis mėnuo. Tik DŽ₃ tropikas – žr. atogrąža, o atogrąža – geogr. <...>, -os dgs. <...>.

Idomu, kad netgi ginant terminą atogrąžos ir bdv. atogrąžinis, remiamasi nebe Jablonskio padėtu pamatu, o tik sistemiškumo principu: „<...> jeigu <...> pavadiname atogrąžinis, tai norisi ir išvestiniuose terminuose rasti šį gražų lietuvišką terminą, o ne tropikus (dręgnieji tropiniai miškai, tropinio oro masė, tropinės juostos, tropikų miškai)“ Jérinaitė 1995: 94. Nors šitai nėra tvirčiausias argumentas – kaip anksčiau minėta, neretas, jei tik neišvengiamas, ir tarptautinių žodžių sambūvis su lietuviškais mikrosistemoje.

Beveik visur buvo subtropikai, subtropinis – mat Jablonskis čia nieko nepaliko, A. Vireliūno paatogrąžė (LKŽ IX) užmiršta, paatogrąžys LRKŽ II 1951 pasirodė tolimajame užsienyje. O čia pat buvo gyvas pavyzdys – cybtroniku, субтропический. Tik 1972 m. DŽ₂ susigriebės įsidėjo ir terminą paatogrąžys, net pažymą geogr. pridėjo – „artima atogrąžoms sritis“; subtropikai; bet ir subtropikai – geogr. „sritys, artimos atogrąžoms“ (paatogrąžys ar paatogrąžiai čia nepridėta). Lietuviško termino pirmenybės nėra nė DŽ₃; paatogrąžys „sritis prie atogrąžų“, subtropikai; o subtropikai – geogr. „juostos abipus tropikų“, paatogrąžys: subtropikų kraštai; taip pat subtropinis: subtropinis klimatas.

Jablonskis geografijai davė terminą vandenynas (galbūt iš gimtoios šnekto). DŽ₁ ir DŽ₂ vandenynas – <...>; okeanas (DŽ₃ – be sinonimo okeanas), o okeanas – vandenynas (ir DŽ₃). GirFGŽ okean – okeanas, vandenynas. Tik GeogrŽ – vien vandenynas. FizGŽŽ, nors vandenynas ir vandenyno guolis, vandenynų srovės, vandenynų vidurio kalnagūbriai, nors okeanas – žr. vandenynas, bet tik okeaninė Žemės pluta, okeaninės įdubos, okeaninės salos, okeaniniai giliavandeniniai loliai, okeaninis lovys, okeaninis pulsutulis. MeteorŽ okean – vandenynas, okeanas, bet океаничность – океанишumas, юришумас: oke-

ничность климата – *klimato okeanišumas* [*jūrišumas*], океанический климат – *okeaninis klimatas*.

Jablonskis lietuvių geografijai davė terminą *žemynas* (LKŽ XX negalutiniai duomenimis, *žemynas* 2. „ūkis, žemė“ Strūnáitis, Kin-taič, 3. „sukasta žemė, žemių kauburys“ A. Juškos žodynas, Rušiškės). Net rusai turi rusišką – *материк*, tačiau proletarinė kultūra ir iš lietuvių, ir iš rusų reikalavo *inter-*! Norminamoji leksikografija *žemynui* nieko nepadėjo: DŽ₁ ir DŽ₂ *žemynas* – <...>; *kontinentas*; o *kontinentas* DŽ₁ – *žemynas*, <...>, DŽ₂ – <...>, *žemynas*. DŽ₁ ir DŽ₂ *žemyninį klimatą* dar skliausteliuose „aiškina“ – *kontinentinis*; o *kontinentinis* DŽ₁ – *žemyninis*, <...>, DŽ₂ – <...>, *žemyninis*. GirFGŽ *континенем* – *kontinentas*, *žemynas*, *материк* – *žemynas*, *kontinentas*. GeogrŽ *kontinentai* – žr. *žemynai*; taip pat *žemyninės salos*, *žemyninis ledas*; bet *žemyninis klimatas*, *kontinentinis klimatas*. FizGŽŽ *kontinentas* – žr. *žemynas*, bet tik *kontinentinė papėdė*, *kontinentinė sala*, *kontinentinės nuogulos*, *kontinentinė Žemės pluta*, *kontinentinis atabradas*, *kontinentinis ledas*, *kontinentinis pusrutulis*, *kontinentinis šlaitas*; sinonimiskai pateikiama tik *kontinentinis klimatas*, *žemyninis klimatas*. EncGŽ – *žemynas*, *kontinentas*, bet tik *kontinentinės nuogulos*, *kontinentinis klimatas*, *kontinentinis šlaitas*. MeteorŽ termino *материк* nėra; *континентальность* – *kontinentumas*: *континентальность климата* – *klimato kontinentalumas*, bet *континентальный климат* – *kontinentinis [žemyninis] klimatas*. DŽ₃ bent pirmenybė teikiama *žemynui* ir *žemyniniam*, bet ir tarptautiniai sinonimai į lietuviškus žodžius nėra nurodomi: *kontinentas* – *žemynas*, *kontinentinis* – *žemyninis*. Dabar dažnas lietuvis irgi krypsta į *inter-* („5 *kontinentai*“ klesti!).

Jablonskis davė terminą *ugnikalnis*, rusams rusiško niekas nedavė. DŽ₁ ir DŽ₂ pirmenybę teikia lietuviškam žodžiui: *ugnikalnis* – <...>; *vulkanas*; o *vulkanas* irgi neatmetamas – aiškinamas sinonimu „*ugnikalnis*“; tik DŽ₃ *vulkanas* – žr. *ugnikalnis*. Bet GirFGŽ *вулкан* – *vulkanas*, *ugnikalnis* (visi rūšiniai terminai – su tarptautiniu žodžiu *vulkanas*). GeogrŽ – priešingai: *ugnikalnis*, *vulkanas*, nors tik *vulkaninės salos*; FizGŽŽ – *ugnikalnis*, *vulkanas*, bet tik *vulkaninė bomba*; *vulkaninės dujos*; *vulkaninė sala*; *vulkaninės uolienos*, *vulkanitai*; *vulkaniniai pelenai*; *vulkaninis stiklas*; *vulkaninis tufas*. Galima

prisiminti, kad „Lietuviškoji enciklopedija“ mokėjo pasidaryti būdvardį *ugnikalninis*: *ugnikalninė sala* (1939 VII 1433), P. Slavėnas – *ugnikalninė Žemės pluta*. Ir *vulkanizmas* turi atitikmenį – *ugnikalnių veikla*. Žinoma, pagal sambūvio principą yra ir *vulkanologija, vulkanizacija*.

Jablonskis davė terminą *ledynas* (plg. *sniegynas, vandenynas, žemynas*). Net rusų kalboje yra *ледник*. Bet DŽ₁ terminas *glečeris* – geogr. „slenkantis nuo kalno ledynas“, nors jau jo aiškinime – lietuviškas *ledynas*; žodyne yra ir *ledynas*, bet be pažymos geogr. – „didžiulis ledo masės telkinys, pasižymintis savarankišku slinkimu“: *Šiaurės ledynai*. Bet geografai pralenkė leksikografus: GirFGŽ *глетчер – ledynas* ir *ледник – ledynas*; GeogrŽ – *ledynas*; FizGŽŽ – *glečeris* – žr. *ledynas*; EncGŽ – *ledynas*. Deja, ir DŽ₂ ir DŽ₃ – kaip užkonservuota, tik *ledyno* aiškinimas „tikslinimas“ – „didžiulis, ppr. slenkantis ledo masės telkinys“. Greta lietuviškų terminų *ledėjimas, apledėjimas, ledynmetis, ledodara, ledotyra, ledjūris, ledkalnis* (jau F. Kuršaičio žodyne), *ledlaukis, ledkirtis, ledlaužis* vokiškas *glečeris* (vok. *Gletscher* < lot. *glacies* – „ledas“; taip pat angl. *glacier*) visai nereikalingas. Deja, nuoseklumo čia vis trūksta. Antai LTE VI pateikia terminą *ledynas* – „slenkantis ledo masės telkinys Žemės paviršiuje“ (LTE IV *gle(t)čerio net néra*), bet greta *ledynmetis, glacialas*; LTE XI – *tarpledynmetis, interglacialas*. Mokslo pavadinimas *glaciologija* gali būti (ir mokslineinkas – *glaciologas*), nors atsiranda jau ir *ledotyra*. Greta *ledyninio* visai nereikalingas *glacialinis*.

Jablonskis davė lietuvišką terminą *akiratis*, daug geresnį už taip pat naujadarą *regratis*, vartotą Vaižganto ir J. Janonio, perkeltine prasme – V. Kudirkos ir Vyduno (LKŽ XI), ir tikslesnį už *akiplotis* M. Šalčius, A. Vienuolis (LKŽ I₂) (pagal variantą *akiplotas*, bendrinėje kalboje pažįstamą tik iš prieveiksmio *akiplotu*; nors DŽ₃ turi tik *akipločiu* – „iš akies“), kuris dabar yra ne tiek „regimasis plotas“ DŽ₂, DŽ₃, kiek fiziologijos terminas – *campus visionis* – „periferinio regėjimo plotas“ MedŽ. DŽ₁ *akiratis* ir *horizontas* pateikiami sinonimiškai, bet ne visai lygiaverčiai terminai: *akiratis* 1. „akimis apmetamas plotas, horizontas“ (2. „žinių, interesų apimtis, platumas“), *horizontas* – 1. „matomoji dangaus su žeme bei jūros paviršiumi ribojimosi linija“; *akiratis* (2. „visa regimoji aplink stebėtoją erdvę“;

3. prk. „žinių, idėjų ratas“, 4. prk. „galimybių bei veikimo ratas“; 5. „upės ar baseino vandens aukštis“). Iš esmės taip ir DŽ₂, DŽ₃. Bet geografijos terminologijoje *akiračio* nėra: GirFGŽ *горизонт – горизонтas*, GeogrŽ, FizGŽŽ, EncGŽ – *horizontas*. Tik MeteorŽ *горизонт* – 1. *horizontas, akiratis* (bet *regimasis* ir *tikrasis* – tik *horizontas*), *кругозор* – irgi abu: *akiratis, horizontas*. AstrŽ *akiračio* nėra, tik *horizontas, matematinis horizontas* – „dangaus sferos ir plokštumos, statmenos svorio krypčiai (horizonto plokštumos), susikirtimo linija. Skiria matomą dangaus pusrutulį nuo nematomo“, *horizontinė sistema* ir *horizonto kryptys*, kitaip ↑ *pasaulio šalys*.

Baigiant analizę galima pripažinti jau aišką dalyką – čia šiek tiek peržengtos geografijos terminijos ribos (*ugnikalnis, ledynas*; tik minėtas *ledkalinis*) – to reikalavo Jablonskio naujadaros tam tikras vietas. Praktiniai sumetimais čia būtų galima minėti ir du ne Jablonskio naujadarus – astronomijos terminus *saulėgrīža* ir *lygiadienis*. *Solsticijos* atitinkuo *saulėgrīža* (yra ir rus. *солнцестояние, солнцевспом*) bendrinėje kalboje yra perdirbtai iš žemaičių žodžio *saulėgrąža* Saūgos, Kvėdarna, Laūkuva, Pāvandenė, Viešniai (variantai *saulėgrąžas* Plūngė, *saulėgrąžai* Prėkulė, *saulėgrąžis* DūnŽ, *sáulagrīžtis* Subāčius ir kt.), kad skirtusi nuo augalo *Helianthus* pavadinimo bendrinėje kalboje *saulėgrąža*, žinomo irgi iš žemaičių – Kvėdarna, L. Ivinskis, M. Miežinis, turinčio įvairose tarmėse ir raštuose daugybę variantų: *saulėgrąžas* Akmēnė, *saulėgrąžė* Léipalingis, Drūskininkai, *saulėgrąžis* Tauragė, Šiauliai, *saulėgręžis* NdŽ, *saulėgręžė* Vyduñas; *saulėgrīža* J. Ryterio žodynas; *saulėgrīžė* Kełmė, *saulėgrīžis* LBŽ, *saulėgraiža* Slavikai; *sáulagrąžė* vak. dz., Klaipėda, *sáulagrąžis* Liñkmenys, *sáulagrąžtė* Rūdiškės, *saulāgrąžtis* Valkiniškai, *sáulagrīžcia* Lazūnai, *saulāgrīžė* Jiēznas, Kriukaĩ, *sáulagrīžis* Obéliai; *sáuliagrīžis* Dūsetos; *sáuliadryžis* Pilviškiai; *saulogrąža* Palomenė, *saulogrąžas* Tirkliai, Várduva, Žemälė, J. A. Pabréža, *saulogrąžė* J. A. Pabréža, *saulogrąžis* Sīmnas, *saulogrīžis* Ketūrvalakiai, Bařtninkai; taip pat *sáulyžolė*, *saulāžolė*, *sáulažolis*, *sáulažolynis*; *sauléžolė*, *saulėžolis*, *sauléžolynis*; *sáuliažolis*, *sáuliažolynis*; *saulžolė*; *sáulinė žolė* K. Sirvydo žodynas, net *sáulinė* F. Kuršaičio žodynas (LKŽ XII). *Ekvinokcijos* atitinkmuo *lygiadienis* net nejdėtas į LKŽ VII; bet čia yra *lygdenis*: *Lygdie-*

nis eina lygiai žemės viduriu A 1884, 255 (žodyne aiškinama „pusiaujas, ekvatorius“ – veikiausiai aiškinant nesuprasta sakinio: Žemės viduriu – pusiauju eina amžinas lygiadienis).

Išvados

Bendrinės kalbos kūrėjas Jonas Jablonskis buvo ir labai našus, sėkminges terminų kūrėjas, negrižtamai sulietuvinęs nemažai ir vadina-mujų tarptautinių terminų. Vieną jų grupę sudaro geografijos (ir gretimi) terminai *dienovidinis* – vietoj *meridianas*, *lygiagretė* – vietoj *parallelė*, *pusiaujas* – vietoj *ekvatorius*, *ašigalis* – vietoj *polius*, *atogrąža* – vietoj *tropikas*, *vandenynas* – vietoj *oceanas*, *žemynas* – vietoj *kontinentas*, *ledynas* – vietoj *glečeris*, *akiratis* – vietoj *horizontas* (čia dar galima pri-dėti ir ne Jablonskio pakaitus: *ledkalnis* – vietoj *aisbergas*, *saulėgrīža* – vietoj *solsticija*, *lygiadienis* – vietoj *ekvinokcija*). Jablonskio čia eita toliau negu rusų kalbos (tik *материк* – *žemynas*, *ледник* – *ledynas*, *кругозор* – *akiratis*; *солнцестояние*, *солнцеворот* – *saulėgrīža*, *равно-денствие* – *lygiadienis*). Jo čia daryta panašiau į lenkų kalbą (*południk* – *dienovidinis*, *równoleżnik* – *lygiagretė*, *równik* – *pusiaujas*, *biegun* – *ašigalis*, *zwrotwik* – *atogrąža*, *łąd* (*staly*) – *žemynas*, *lodowiec* – *ledynas*; *wid-nokrąg* – *akiratis*; *równonoc* – *lygiadienis*) ir į vokiečių kalbą (*Längen-kreis*, astr. *Mittagskreis* – *dienovidinis*, *Breitenkreis* – *lygiagretė*, *Gleicher* – *pusiaujas*, *Wendekreis* – *atogrąža*, *Festland* ir *Erdteil* – *žemynas*; *Son-nenwende* – *saulėgrīža*, *Tagundnachtgleichung* – *lygiadienis*).

Lietuviška Jablonskio (ir kitų) geografijos terminija neturėjo pa-kankamos paspirties. Svarbiausia – nebuvo laiku išleistas geografijos terminų žodynėlis (kaip kad buvo matematikos žodynėliai). Bendri-nės kalbos vartotojų leksikos poreikiai ilgą laiką buvo tenkinami tik tarptautinių žodžių žodynėliais ir žodynais, o juose jokiui leksikogra-finės technikos būdu, jokiui bendru nurodymu nepasakoma, kad ku-ris nors lietuviškas atitinkuo būtų teiktinesnis arba net pakaitas, ap-skritai atitikmenys ir pakaitai ilgą laiką nebuvo griežčiau skiriami. Taigi per tuos žodynus tik sparčiau plito tarptautiniai žodžiai, o ne lietuviška leksika – tokio sieto, kokį pradžioj turėjo Jablonskis, neli-ko. Vėlai atsiradusi norminamoji leksikografija žengė nuo Jablons-lio į šalį ir atgal, kartais atsilikdama net nuo geografijos terminogra-

fijos (tik DŽ₃ artimesnis Jablonskiui). Reiškėsi netgi dvejopi standartai – Jablonskio padarytas darbas buvo žinomas ir pripažįstamas, juo didžiuojamasi, bet praktiškai nuo jo nerūpestingai tolstama. Netgi kalbininkų liko neįsisąmoninta, kad sovietmečio rusiškosios dvikalbystės sąlygomis lietuvių kalba tarptautinių žodžių vartojuimui artėjo prie rusų kalbos. Dabar reikia specialių pastangų, kad pakrypęs laivas atsitiestų ir vėl plauktų lietuvišku kursu.

Būtina pažymėti geografijos lietuviškosios terminijos likimo ryškų skirtingumą nuo matematikos: *statinis* – vietoj *kateto*, *statmuo* – vietoj *perpendikuliaro*, *įžambinė* – vietoj *hipotenuzės*, *pusiaukampinė* – vietoj *bisektrisės*, *pusiaukraštinė* – vietoj *medianos*, *lygiagretė* – vietoj *paralelės*, *spindulys* – vietoj *radiuso*, *skersmuo* – vietoj *diametro*) – tai pakaitai, o ne gretybės. Beje, ir lietuvių kalba čia liekasi nuo lenkų (*różniczka* – *diferencialas*, *różnicowanie* – *diferenciacivimas*; *całka* – *integralas*, *całkowanie* – *integravimas*, nors ekon. – *integracja*). Ši grupė beveik visa išliko nepajudinamai lietuviška. To nebūtų galima paaškinti tik matemininio protavimo tvarka ir logika. Daugiausia lémė sociolinguistinės priežastys – šios terminų grupės vartojo uždaruumas. Kas ir iš šios grupės pateko į plačiąją vartoseną, artėjo prie rusų kalbos: *diametras*, *radiusas*.

ŠALTINIŲ SUTRUMPINIMAI

AstrŽ	– <i>Astronomijos terminų žodynas</i> . Sudarė A. Juška. Vilnius, 1984.
DŽ	– <i>Dabartinės lietuvių kalbos žodynas</i> : DŽ ₁ – I leid., Vilnius, 1954; DŽ ₂ – II pap. leid., Vilnius, 1972; DŽ ₃ – III pat. ir pap. leid., Vilnius, 1993; DŽ ₄ – IV leid., Vilnius, 2000.
EncGŽ	– <i>Vaitekūnas</i> S. <i>Enciklopedinis geografijos žodynas</i> , Kaunas, 1994.
FizGŽŽ	– <i>Solovjovas</i> A., <i>Karpovas</i> G. <i>Fizinės geografijos žodynas-žinynas</i> , Kaunas, 1987.
GeogrŽ	– <i>Agapovas</i> S., <i>Sokolovas</i> S., <i>Tichomirovas</i> D. <i>Geografijos žodynas</i> , Kaunas, 1972.
GirFGŽ	– <i>Gudelis</i> V. <i>Geologijos ir fizinės geografijos terminų žodynas</i> , Vilnius, 1956.
LA	– <i>Lietuvos aidas</i> (dienraštis).
LKKN	– <i>Lietuvių kalbos komisijos nutarimai, 1977–1998</i> . Vilnius, 1998.
LKŽ	– <i>Lietuvių kalbos žodynas</i> : 1 (II leid.) – 1968; 2 (II leid.) – 1969; 3 –

- 1956; 7 – 1966; 8 – 1970; 9 – 1973; 10 – 1976; 11 – 1978; 12 – 1981; 13 – 1984; 17 – 1996; 18 – 1997; 20 (straipsnyje vartojami ir šio, dar rengiamo, žodyno sutrumpinimai), Vilnius.
- LRKŽ - *Lietuvių rašomosios kalbos žodynas* 2. Sudarė M. Niedermann'as, A. Senn'as, A. Salys. Heidelberg, 1951.
 - LTE - *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*: 4 – 1978; 6 – 1980; 11 – 1983, Vilnius.
 - LTŽA - Skardžius P. *Lietuviški tarptautinių žodžių atitikmenys*, Čikaga, 1973.
 - MatŽ - *Matematikos terminų žodynas*. Mokslinis red. J. Kubilius. Vilnius, 1994.
 - MedŽ - Astrauskas V., Biziulevičius S., Pavilonis S., Vaitilavičius A., Vileišis A. *Medicinos terminų žodynas*, Vilnius, 1980.
 - MeteorŽ - Mikalajunas M. *Rusų–lietuvių kalbų meteorologijos terminų žodynas*, Vilnius, 1975.
 - MTŽŽ - *Mokyklinis tarptautinių žodžių žodynas*. Parengė I. Ermanytė, O. Kažukauskaitė, J. Paulauskas, J. Pribušauskaitė, J. Žiemytė. Kaunas, 1995. II pat. ir pap. leid., Kaunas, 1998.
 - SNŽŽ - *Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlis: Skaitytojams palengvinimas*. Sudarė J. Šlapelis. Tilžė, 1907.
 - *Norkus J. Svetimų ir nesuprantamų žodžių žodynėlis*, Kaunas, 1924.
 - STŽŽ - M. ir S. *Svetimų ir tarptautiškų žodžių žodynėlis*, Šiauliai, 1923.
 - ŠA - *Šiaurės Atėnai* (savaitraštis).
 - S. ŠalkR - Šalkauskis S. *Raštai* 2, Vilnius, 1991.
 - TTŽ - *Tarptautinių žodžių žodynas*. Sudarė K. Boruta, Pr. Čepėnas, A. Sirutytė-Čepienė. Kaunas, 1936.
 - *Tarptautinių žodžių žodynas*. Redagavo I. V. Liochinas ir F. N. Petrovas, lietuviškai leidimą – Ch. Lemchenas. Vilnius, 1951.
 - *Tarptautinių žodžių žodynas*. Redagavo I. Liochinas, S. Lokšina, F. Petrovas ir L. Šaumianas, lietuviškai leidimą – Ch. Lemchenas. Vilnius, 1969.
 - *Tarptautinių žodžių žodynas*. Red. V. Kvietkauskas. Vilnius, 1985.
 - *Vaitkevičiūtė V. Tarptautinių žodžių žodynas* 1, 2. Vilnius, 1999, 2000.
 - VKNS - Rudaitienė V., Vitkauskas V. *Vakaru kalbų naujieji skoliniai*, Vilnius, 1998.

LITERATŪRA

Gedrimas R. 2000: Jonas Jablonskis ir lietuviškoji gamtotyros terminologija. – *Gimtoji kalba* 12, 4–8.

- Jérinaitė J. 1995: Enciklopedinis geografijos žodynas [rec.]. – *Terminologija* 2, 92–96.
- LKG I 1965: *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius.
- Piročkinas A. 2000: Jonas Jablonskis – naujų žodžių kūrėjas. – *Gimtasis žodis* 10, 2–6; 11, 14–16; 12, 7–12.
- Skardžius P. 1996: *Rinktiniai raštai* 1, Vilnius.
- Skardžius P. 1998: *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius.
- Šikšnys M. 1962: Mano lietuvių kalbos pamokos ir atsiminimai apie J. Jablonskį. – *Kalbotyra* 5, 81–87.
- Žemaitis Z. 1956: Iš atsiminimų apie J. Jablonskį. – *Literatūra ir kalba* 1, 32–39.
- Žemaitis Z. 1966: Lietuviškosios matematikos terminologijos istorija. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 8, 195–201.

WHAT JONAS JABLONSKIS DID FOR GEOGRAPHY AND WHAT IS BEING DONE WITH IT

Summary

In 1918 the father of standard Lithuanian (and terminology) Jonas Jablonskis met the first independence of the Republic of Lithuania by coining Lithuanian terms of geography *dienovidinis* (meridian), *pusiaujas* (equator), *ašigalis* (pole), *atogrąža* (tropic), *vandenynas* (ocean), *žemynas* (continent), *ledynas* (glacier), *ugnikalnis* (volcano), *akiratis* (horizon). However, at that time there was no dictionary of terms of geography and no dictionary of standard Lithuanian, therefore these terms did not have the time to take root. In soviet times, when in its usage of international words the Lithuanian language was getting closer to the Russian language, so called international terms *meridianas*, *ekvatorius*, *polius*, *tropikas*, *okeanas*, *kontinentas*, *glečeris*, *vulkanas*, *horizontas* started choking out those terms. Jablonskis had made them in a way which was closer to Polish and German languages where purification of the language is noticeable. The Russian language has fewer Russian equivalents – only *материк* – *континент*, *ледник* – *глетчер*, *кругозор* – *горизонт*. During the second independence inertia can be observed – good changes require much effort. Terms of mathematics lithuanised by Jablonskis remain almost untouched. It was predestined not so much by the strictness of mathematical thinking, but more by sociolinguistic reasons – the isolation of the usage of terms of this group.

Jonas KLIMAVIČIUS
 Lietuvių kalbos institutas
 Antakalnio g. 6, 2055 Vilnius
 E. paštas termin@ktl.mii.lt

Gauta 2001 09 26